

Stell og bevaring av

kirkesølv

Kort om daglig stell og vedlikehold av kirkesølv

Etter bruk:

Vask gjenstanden skånsomt med lunkent vann. Bruk en dråpe oppvaskmiddel og eventuelt en børste med myk naturbust som ikke lager riper. Skyll så forsiktig under lunkent, rennende vann. Tørr godt av med et rent, mykt håndkle. Pass på så det ikke blir liggende vann i skjøter eller hulrom.

Stearin på lysestake kan fjernes med varmt vann. Tørk godt av etterpå slik at ikke fuktighet siver inn i sammenføyninger. En trespatel kan eventuelt brukes. Lysmansjetter vil hindre at stearin drypper ned på staken.

Pussing:

Når gjenstanden trenger pussing, unngå bruk av vanlig pussekrem og flytende pussemiddel. Bruk heller «Silver dip» produkter eller pussekremer som påføres med fuktig svamp. Disse gir mindre riper og slitasje.

Sølvtoyet kan eventuelt pusses med en anerkjent sølvpusseklut (innsatt med pussemiddel). Bruk da to kluter, en i hver hånd, og hold gjenstanden med den ene hånden og gni forsiktig med den andre. Husk å skifte disse klutene ofte.

Hvis sølvet er sterkt anløpet kan flytende pussemiddel eller krem brukes forsiktig, gjerne uttynnet. Bruk små mengder og pass på å ikke gni i tørt pussemiddel. Skift kluter ofte og rist ut støv som også skaper riper.

Vask gjenstanden forsiktig etter pussing.

Forgylte flater må ikke pusses. Hvis en forgylt flate trenger rensing bør en fagmann kontaktes.

Husk at sølv ikke må pusses med midler for messing eller kobber.

Innhold

5	Innledning	19	Dåpskanner
6	Ritualer	20	Lysetaker
8	Sølv	20	Reparasjon av kirkesølv
10	Nedbrytningsfaktorer	20	Lovregler for kirkesølv
11	Vedlikehold	20	Sikring av kirkesølv
13	Alterkalken	21	Registrering av kirkesølv
16	Dysken	21	Hvor kan man henvende seg
17	Vinkanner og oblatesker	22	Stilhistorie
18	Døpefat		

Forside: Alterkalk, ustemplett, ca. 1450.

Vor Frue kirke, Trondheim. Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Utgivere: KA Kirkelig arbeidsgiver- og interesseorganisasjon (KA)
Norges Gullsmedforbund (NGF)
Riksantikvaren (RA)

Hftet er finansiert av: Kultur- og Kirkedepartementet, Kirkeavdelingen
KA Kirkelig arbeidsgiver- og interesseorganisasjon
Norges Gullsmedforbund
Riksantikvaren

Redaktør: Kunsthistoriker Sigrid Wegge Tandberg

Arbeidsgruppe: Ingebjørg Alfsen, NGF
Jan Petter Brennsund, Folkemuseet
Erik Peersen, NGF
Cathrine Lillo-Stenberg, KA
Oddbjørn Sørmoen, RA

Vi har også hatt et samarbeid med Kirkesølvsmidene i Danmark.

I kirkebygg.no serien er pr. 2007 utgitt:

1. Brannvern i kirkebygg (2007)
2. Står kirken for fall? (2007) *En tilstandsrapport for norske kirker 2005/2007*
3. I soknets eie? (2007) *Opprydding i kirkelige eiendomsforhold*

Oblateske av Jon Feiff, Stavanger, 1675.
Nærbø kirke.

Kirkesølv har en helt unik stilling i vår kulturarv. I Norge hadde vi ikke stor adel og i lange perioder heller ikke residerende kongemakt, og det var ofte til kirkene at de lokale gullsmedene fikk gjøre sine praktstykker. Kirkesølv kan også være de eldste gullsmedarbeidene som er bevart fra sitt distrikt. Mange gjenstander bærer gullsmedenes stempel som kan fortelle hvem som er mesteren, og sammen med type og utførelse viser dette hvor gammel gjenstanden er.

Disse gjenstandene har også en enestående betydning for lokalhistorien ved sin tilknytning til sognet gjennom tidene. Alterkalker, døpefat, vinkanner, lysestaker og oblatesker er blitt gitt som gaver og har fulgt lokale kirker i århundre. En alterkalk eller oblateske har også ofte inskripsjoner som forteller om giveren eller bakgrunnen for denne gaven.

Fordi kirkesølv fungerer som bruksgjenstander i kirkene er det lett å glemme at dette er gamle og uerstattelige håndverksarbeider som må behandles skånsomt. Gammelt sølv var ment å skulle være blankt og skinne, men i luft og ved berøring vil de anløpe og mørkne. Etter bruk ved nattverd og dåp vil også gjenstandene ha behov for rengjøring. Det er viktig at puss og stell gjøres på en måte som ikke gir unødvendig slitasje på metall, dekor og sammenføyninger.

Det gamle kirkesølv hører hjemme i lokalkirkene og bør ikke fjernes derfra, men det må også sikres ved trygg oppbevaring slik at kommende generasjoner også skal ha glede av det.

Dette heftet er ment som en hjelp for alle som tar hånd om gammelt kirkesølv, både for kirkens medarbeidere som steller gjenstandene jevnlig, men også for gullsmeder som kan få kirkearbeider inn for reparasjon. Heftet inneholder konkrete og enkle råd om stell og bruk, men også mer detaljert informasjon som kan være nyttig å lese. Hovedvekten er lagt på alterkalken som er mest brukt og derfor er mest utsatt for skader. Formålet er også å vise hvilke kulturhistoriske skatter kirkesølv er, og med det vekke interesse og lyst til å verne om disse.

Ritualer

Alterkalk, disk, oblateske, vinkanne og dåpsfat er liturgiske gjenstander som benyttes under de kirkelige gudstjenestehandlingene nattverd og dåp. Ofte omtales disse gjenstandene med samlebetegnelsen kirkesølv fordi de tradisjonelt har blitt laget av sølv. I tillegg til å være gjenstander med metall-, håndverksmessig og antikvarisk verdi knyttes det også en sterk symbolverdi til disse.

Fra kristendommen ble innført i Norge på 1000-tallet, og frem til reformasjonen i 1537 var gudstjenestens liturgi katolsk. Blant annet ble det på Laterankonsilet i Roma i 1215 bestemt at menigheten som et minimum skulle gå til nattverd ved påsketider hvert år. Mange gikk til alters bare denne ene gangen i året og dette skulle varsles på forhånd. Skikken med å bruke oblater som brød stammer også fra tiden før reformasjonen og fra den katolske kirken.

Et skille i den liturgiske praksis før og etter reformasjonen vises tydelig i prestens rolle under nattverden. Før 1537 var oppfatningen at vinen og brødet faktisk ble til Jesu blod og legeme under nattverden. Derfor var det viktig at intet gikk til spille. Om det var brød eller vin igjen måtte dette tas vare på, fordi man mente det forble slik til brødet gikk i oppløsning og vinen ble til eddik. Det var da bare presten som mottok begge sakramentene. Menigheten mottok kun brødet. Man fryktet at det kunne søles av vinen og dermed være fare for å vanhellige sakramentet.

Etter 1537 og bruddet med den katolske kirken fikk menigheten en mer aktiv rolle under nattverden. Den viktigste årsaken til dette var at i følge den lutherske tradisjon blir ikke brød og vin fysisk forvandlet til Jesu blod og legeme, selv om Kristus er tilstede i elementene under selve nattverden. I vårt langstrakte land med mange avsidesliggende steder tok det nok tid før disse endringene ble innført, og først utpå 1600-tallet ble det vanlig at også menigheten mottok begge elementer under nattverden.

Lenge mottok alle sakramentet fra den samme alterkalken, men med spredningen av tuberkulose mot slutten av 1800-tallet ble man mer opptatt av hygieniske forhold og kritisk til bruken av en felles kalk. Man tørket av hver gang en hadde drukket av kalken, og syke og smittebærere fikk drikke sist. Det ble også foreslått en løs krans til å feste på kalken med separate felt for hver enkelt til å drikke av. Så i 1914 kom en kongelig resolusjon som åpnet for at man kunne benytte særkalker. Disse fikk ikke sin fulle utbredelse før ut på 1930-tallet. Fremdeles brukes felleskalken under nattverdsritualet og en påmontert helletut eller en liten øse brukes til å helle vinen opp i særkalkene. En annen måte er å dyppe oblatene i vinen.

Mens dåpsfat, vinkanner og oblateskene har beholdt sine funksjoner uendret gjennom tidene, har altså den eldste og viktigste av disse kirkelige gjenstandene, alterkalken, fulgt skiftene og utviklingen i liturgien,

Vinkanne av Niels Pedersen
Dorph, Kristiansand, 1719.
Mandal kirke.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Sølv

Materialet

Rent sølv er et meget bløtt materiale. Det er først ved legering med kobber at sølvet får en styrke som gjøre det egnet som materiale i bruks- og pyntegjenstander. For gullsmeden vil produktet bli rimeligere å produsere jo mer kobber det er i legeringen.

Gullsmedene har gjennom historien vært pålagt å stemple sine arbeider som garanti for at de holder den lovbestemte lødigheten. Allerede på 1300-tallet kom de første lovene om dette. I 1608 ble det bestemt at bearbeidet sølv måtte inneholde $13 \frac{1}{3}$ lod rent sølv, mot det rene sølv som var 16 lod (1 lod = 14,62 gram, 16 lod = en mark). Likevel sees ofte arbeider stemplet 12 lod spesielt utover 1700-tallet. Fra 1892 ble regelen gjort om til 830 tusendeler sølv.

Produksjon

En sølvplate er utgangspunktet for sølvsmeden når kirkesølv blir produsert. Tidligere ble alle deler hamret ut før eventuell dekor ble drevet eller gravert. Etter sammenloddning av delene kunne de siseleres og graveres før polering og eventuell forgylling. Hoveddelene i en alterkalk kan klinkes eller skrus sammen.

På grunn av all bearbeiding av sølvet varierer tykkelsen på sølvplatene i det ferdige produktet avhengig av om materialet er strukket (tynne partier) eller stuket (tykkere).

Typiske tynne partier er derfor i drivinger og skarpe kanter i materialet.

Galvansisk forgyllning

Rundt 1850 ble galvanisk forgylling tatt i bruk. Det rene gull eller legering blir oppløst som et gullsalt, vanligvis en gullcyanidoppløsning. Gjenstanden blir hengt opp i karet med cyanidoppløsningen (elektrolytten) som katode med en anodeplate i platina eller rustfritt stål på hver side. Gullet i oppløsningen felles da på sølvoverflaten ved hjelp av en elektrokjemisk prosess.

Alterkalk og disk av Niels Joensen Ravn,
Kristiansand, 1680. Kristiansand Domkirke.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Lueforyllning

Forgyllingen ble tidligere utført ved at gullpulver (rent gull) ble blandet med kvikksølv. Ved oppvarming med flamme fordampet kvikksølvet og gullpulveret festet seg til sølvoverflaten. Metoden kalles lueforylling og gir en god holdbarhet da gullet trenger inn i sølvoverflaten og gir god vedhefting og slitestyrke. Denne metoden er i dag forbudt da kvikksølv damp er meget helsefarlig.

Nedbrytningsfaktorer

Kjemiske

Sølv får et korrosjonslag når det er i kontakt med oksygen og fuktighet. Svovelholdige gasser i luften og salt/fett fra håndtering (fingermerker) virket også korrosivt på sølv. Korrosjon på sølv er ikke farlig for gjenstanden, tvert imot vil korrosjonslaget beskytte metallet mot videre korrosjon fordi de reaktive stoffene blir hindret i å reagere med den rene sølvoverflaten. Det er kun av estetiske årsaker at puss av sølv er nødvendig.

Mye kan gjøres for å minske korrosjon:

- Alltid håndtere sølvet med bomullshansker på hendene.
- Ha så lav luftfuktighet på oppbevaringsstedet som mulig. (Helst under 50% relativ luftfuktighet).
- Ha en skål med aktivt kull, silica gel eller stoff som opptar svovel inne i skapet der sølvet oppbevares.
- Korrosjonshastigheten blir også redusert om gjenstanden blir dekket av ubleket bomull eller syrefritt silkepapir under lagring.

Mekaniske

Sølv er et bløtt materiale og det gjør at det lett blir riper om sølvet kommer borti andre metallgjenstander. Unngå derfor kontakt av metall mot metall under transport, vask/puss og ved bruk.

Varsom håndtering er viktig. Understøtt også hele gjenstanden under transport og ved vask/puss. Det er viktig at man forsøker å ta imot trykket med den andre hånden når man påfører gjenstanden kraft. Dette for å forhindre overbelastning av svakere partier. Skal man pusse cupa på en alterkalk er det således viktig å ikke overføre kraften man pusser med ned gjennom stett og fot, men isteden holde under cupa med den andre hånden.

Ofte sees bulker og skjevheter, og dette er skader som er vanskelige å rette opp. De fleste av disse skadene kunne vært unngått om man hadde brukt omtanke og muligens lengre tid under håndteringen.

Foto: Bjørg Høvik Eriksen

Vedlikehold

Vask:

Raskt etter bruk bør alterkalken vaskes forsiktig i lunkent vann, ca. 40-50 grader. Tilsett en dråpe oppvaskmiddel. Det er viktig å ikke få vann inn i hulrom, slik som i nodus eller stett. En myk børste med naturbust som ikke vil lage riper kan brukes om nødvendig. Etter lett skylling må kalken tørkes nøye med en myk og ren klut. Husk på å berøre metallet så lite som mulig for å ikke sette nye merker.

*Skyll aldri gammelt sølvtøy i kokende vann.
Loddinger og sammenføyninger kan løsne
ved hurtig temperaturskifte.*

Foto: Bjørg Høvik Eriksen

Foto: Bjørg Høvik Eriksen

Foto: Dyldand Foto

Puss:

Puss av sølv medfører slitasje. De fleste pussemidler inneholder et slipe/polermiddel. Over tid vil dette føre til at godstykkelsen blir mindre. Dette skjer særlig på toppen av drevne partier og over skarpe kanter. Pussemiddelrester som blir liggende igjen på sølvoverflaten holder på fuktighet og vil gi økt korrosjon. Det er derfor viktig at gjenstanden blir grundig rengjort etter pussing. 40-50 grader varmt vann med litt oppvaskmiddel virker bra til dette.

Forgylte og forsølvete overflater bør ikke pusses med vanlig sølvpussemiddel fordi slipemidlene ganske raskt sliper bort det tynne laget med sølv eller gull. Slike gjenstander må renses kjemisk av en gullsmed eller en konservator.

NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, har testet ulike pussemidler. Silver dip produkter der en kan påføre pussemiddel med myk pensel sliter minst på gjenstandene. Det er viktig å vaske gjenstanden godt etter behandling for å fjerne alle kjemiske rester. Pussekremer som påføres gjenstanden med fuktig svamp eller klut gir også mindre slitasje enn tradisjonelle flytende sølvpussemidler og pussevatt. Pussing med lette, roterende bevegelser anbefales.

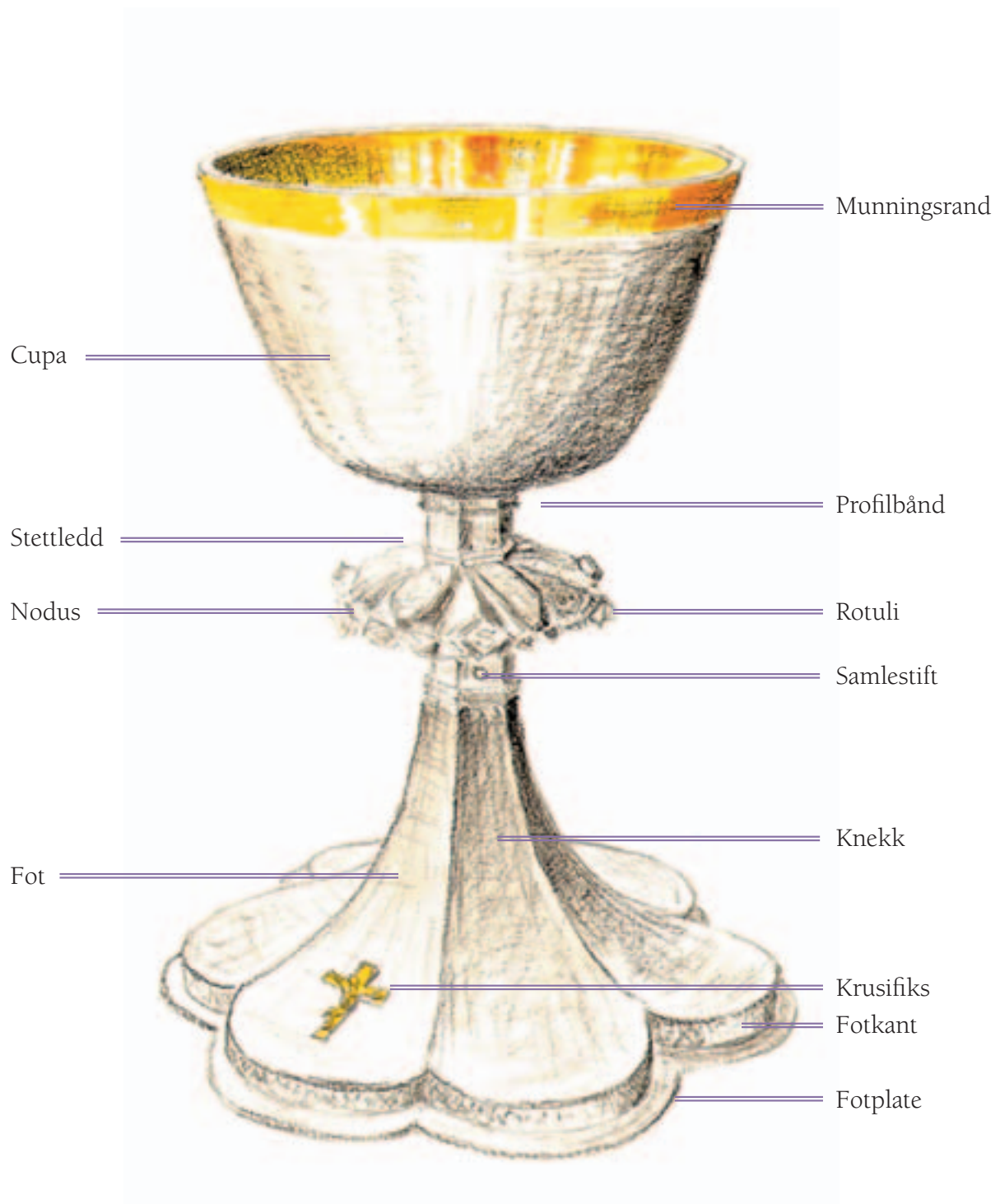
Det kan henvises til «NIKU oppdragsmelding 090» og Riksantikvarens informasjonsark 4.2.6. «Innandørs gjenstander av metall: bevaring og stell».

Sølvgjenstandene bør oppbevares i egnet skap når de ikke er i bruk. Her bør det være så stabil temperatur som mulig og lav luftfuktighet. (Se ovenfor.) Det er viktig at hver gjenstand blir plassert for seg for ikke å risikere slag eller skraper. Videre kan hver enkelt pakkes i syrefritt papir eller egnete poser av vasket bomull.

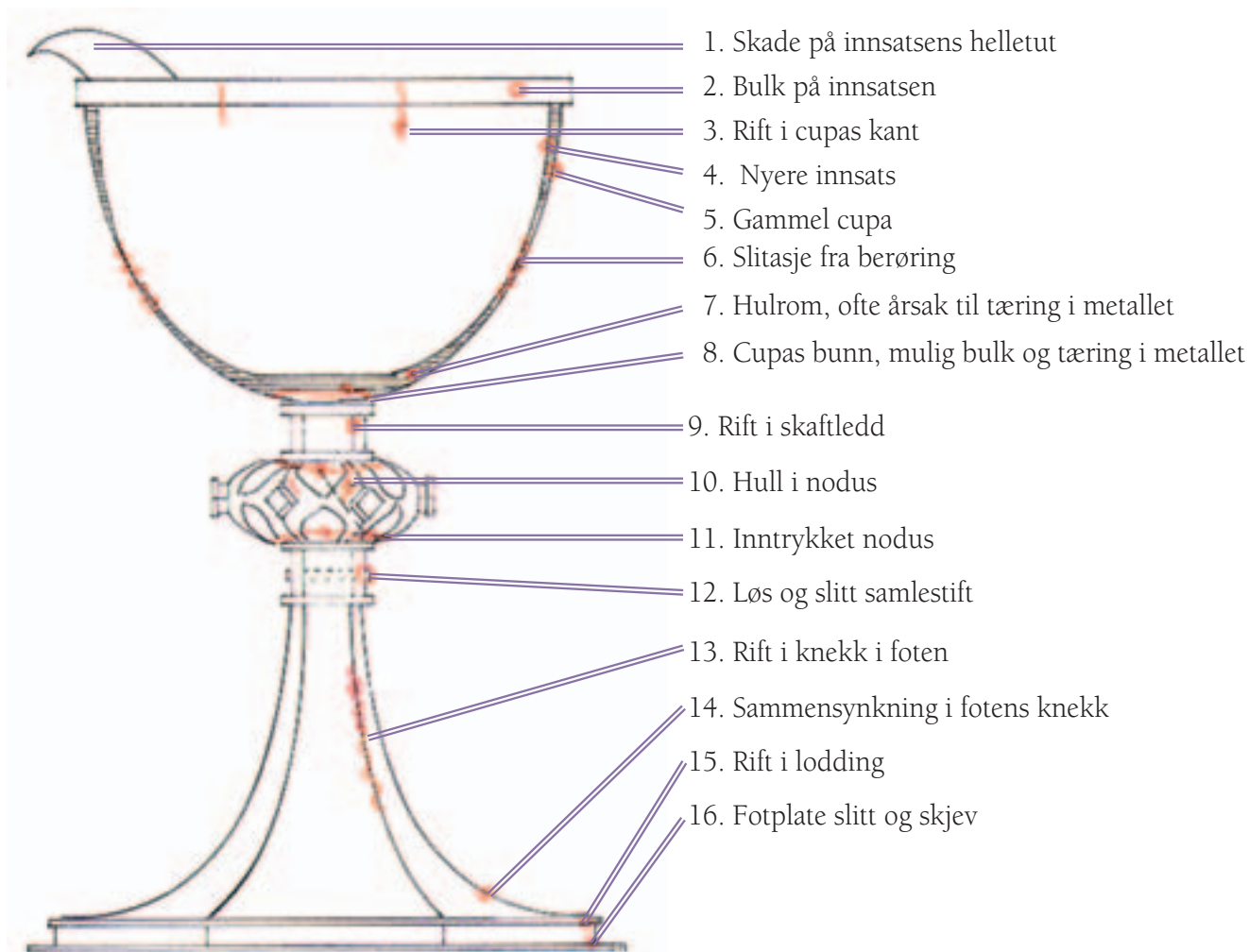
Alterkalken

Alterkalken er den viktigste del av kirkesølv i norske kirker og oftest den eldste bevarte i hver enkelt kirke. Mange av alterkalkene rundt om i landet er blitt omarbeidet ettersom kirkens ritualer har krevd nye funksjoner. I mange kirker finnes også mindre kalker som presten tok med på soknebud. Disse er også oftest i sølv og kan være svært gamle.

En alterkalk består av fire hoveddeler: cupa, to stettledd, nodus og fot.

De mest vanlige skader på alterkalken:

1. Helletutens spiss er ofte skadet eller feil formet så vinen ikke renner jevnt og de siste dråpene renner ned på cupas ytter-side.
- 2-3: Innsatsens festekant klemmer rundt den gamle cupas munningsrand som da overbelastes og det kan oppstå revner.
4. Ny innsats gjerne fra 1900-tallet. Denne er ofte utført i plett, altså uekte metall som er forsølvet og lett forgylt. I denne sees allerede alvorlig tæring innvendig.
- 5-8: Innsatsen er ofte maskinlaget, og gjerne unøyaktig tilpasset så den sliter på innsiden av den gamle cupa og skader metallet i denne, og også eventuell forgylling. Det oppstår også kondens i hulrommet mellom innsats og cupa. Denne kondens danner et galvanisk element med korrosjon (tæring) som følge på grunn av innsats og cupas forskjellige metalltyper. Denne prosessen er spesielt farlig for en gammel cupa som er slitt. Når innsatsen tas ut av cupa og så igjen presses ned i denne overbelastes bunnen i den gamle cupa. En etter hvert synlig ringformet tegning vises, og denne utvikler seg til en bulk og senere til en revne. Kalken blir skjev og skaden oppdages ofte først når den har skjedd. Cupa er da blitt utett og det må settes inn en ny bunn. Disse innsatsene er på alle måter skadelige og bør avskaffes. En slik innsats øker også kalkens vekt unødven-dig. Det kan likevel helles av kalken ved andre løsninger som en påmontert tut eller ved å bruke en øseskje.
9. Rifter i stettleddenes knekk er alminnelige. I disse knekkene er alltid metallet tynnere.
- 10-11: Nodus er ofte dekorert med drevet og siselert ornamentikk. De drevne partiene er tynne og her kan pussekrem sette seg fast. Den tærer litt etter litt bort sølvet og det oppstår hull i metallet. Rundt hullene blir også metallet veldig tynt. Nodus bæreevne blir derfor svak og den synker sammen.
12. Samlestiftene, ofte to stykker, holder ikke evig. Begynnende slark mellom leddene medfører større og større slitasje på så vel stifter som de innvendige delene. Kalken kan begynne å vakle. Når en kalk blir tatt fra hverandre er det vanlig å se tidligere dårlige reparasjoner nettopp her.
- 13-14: Foten er ofte formet i såkalte knekk ut fra en stilistisk tradisjon. Denne utformingen medfører naturlig tynnere materiale. Samtidig har århundres pussing vært årsak til stor slitasje nettopp her, til tider slik at det har oppstått revner.
15. Her sees store sammenlodninger mellom fot og fotkant, og mellom fotkant og fotplate. Loddingen følger rundt hele foten og er især på gamle kalker veldig utsatt. I disse loddingene sees ofte revner.

Særkalk

Fra omkring 1920 ble det vanlig å endre kalkens funksjon fra å være et drikkebeget til et hellebeget. Kalken var ikke lenger en felleskalk. De gamle kalkene var ikke konstruert for dette og de største skadene oppsto ved at man tok i bruk innsatser. Av antikvariske grunner bør man heller ikke lodde en tut direkte på det gamle drikkebeget, noe som dessverre ofte har forekommet. Fra denne tiden ble også særkalkene en del av altertilbehøret.

Fordi man ikke lenger bruker felleskalk må utdeling av vin foregå manuelt.

Øseskje

Til utdeling av vin kan man bruke en øseskje, og slik kan kalkens opprinnelige form beholdes. En skje av metall kan komme til å skade kalken og bør derfor brukes varsomt. En ny skje burde helst være av klar plast.

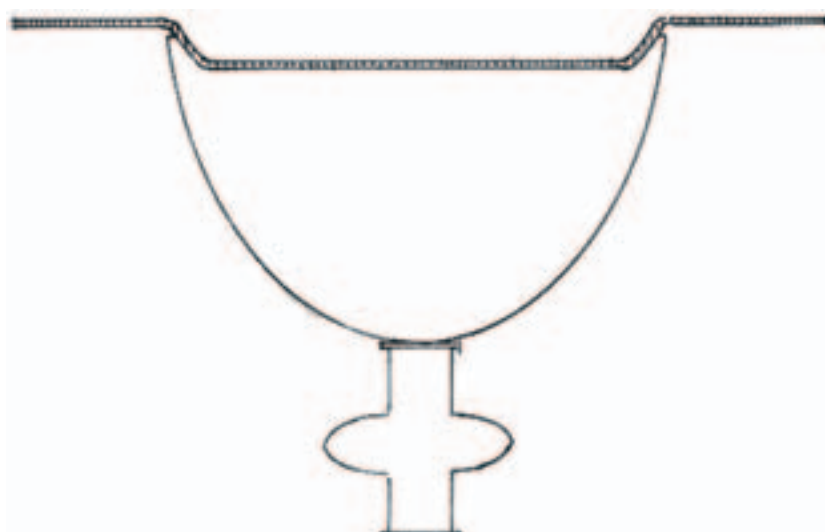
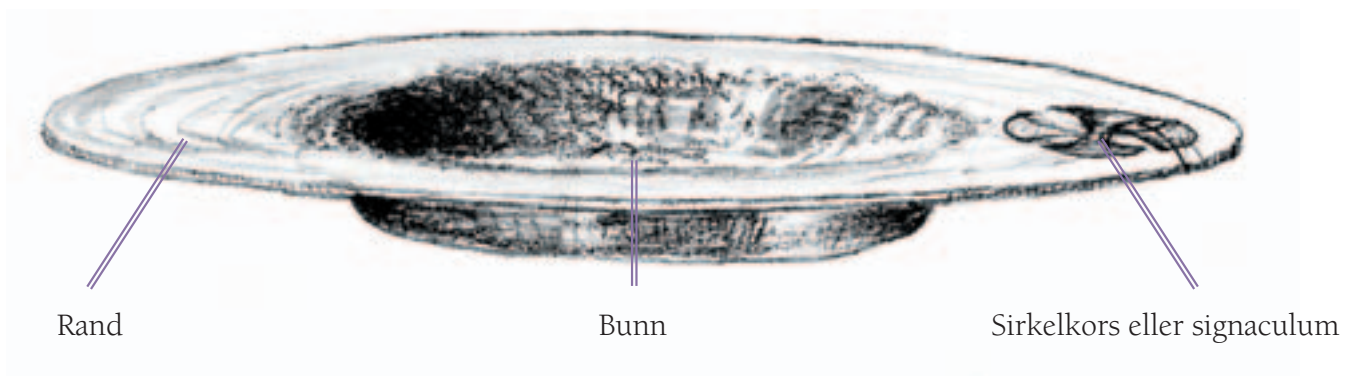
Helletut

Til utdeling av vinen kan det også brukes en påmontert løs helletut. Denne kan fjernes igjen og kalken har ikke blitt skadet. Ved bruk av helletut vil presten ha en hånd fri. En helletut må ikke loddet fast på kalkens gamle cupa. Helst bør også helletut være av klar plast.

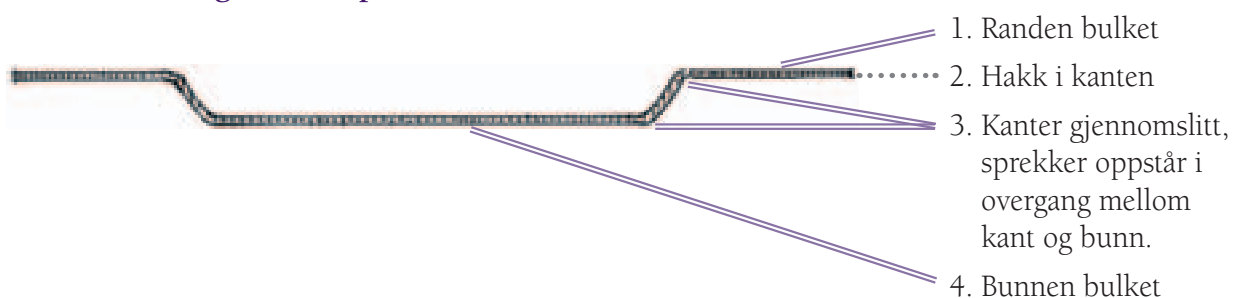

DISKEN

Disken hører sammen med kalken som en primær del av altersølv i kirken. Disken er opprinnelig laget slik at den skal passe på kalkens cupa som et lokk. Kalk og disk er som regel utført av samme mester. Disken er ofte laget i tynt materiale og har gjerne bare en enkel, gravert dekorasjon på randen eller i senter.

De mest vanlige skader på disken.

Mange av de gamle diskene kan være så nedpusset og tynne i materialet at de kan være vanskelige å reparere.

Vinkanner og oblatesker

Foto: Dydland Foto

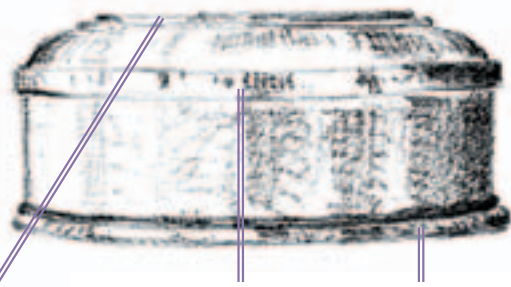
Oblateske av ukjent mester, 1711.
Flekkefjord kirke.

Mens vinkanner er relativt sjeldne i norske kirker, er mange gamle oblatesker bevart hos oss. Både vinkanner og oblatesker er stort sett fra etter reformasjonen og er laget på 16- og 1700-tallet. Mange av disse arbeidene har vakker utførelse og de har gjerne fulgt stilutviklingen tettere enn hva som gjelder for alterkalkene.

De mest alminnelige skader på vinkanne og oblateske

1. Hengsel brukket av lokket
2. Hengsel brukket
3. Helletut skadet
4. Helletut utett
5. Korpus bulket
6. Lodding i kannen revnet
7. Hank trykket inn i kannen
8. Innvendig tæring
9. Fot trykket opp i kannen
10. Fot sammentrykket
11. Skjev fotplate

1. Dekor gjennomslitt
2. Lokk mistet fasong
3. Bunn gjennomslitt

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Døpefat av Tobias Landaas, Kristiansand, 1818.
Vestre Moland kirke.

Døpefat

Døpefat i sølv var slik som vinkannene for kostbare for de fleste norske kirkene. De gamle døpefatene var oftest i tinn, messing eller kobber, og kunne være importert fra utlandet. Mange av disse fatene har høyt drevet dekor. Metallens tykkelse varierer og for de tynneste av disse vil puss og stell gjennom mange år kunne slite gjennom fatet. Tidligere reparasjoner er gjort ved at tinn eller bly er lagt på fatets bakside.

De døpefatene i sølv som finnes i de norske kirkene er gjerne praktarbeider i store dimensjoner og gjort i massivt sølv. Her kan skadene være at dekor og overflate er slipt ned av for sterk pussing.

Foto: Dyldland Foto

Dåpskanne fra M. Aase, Bergen, 1918.
Flekkefjord kirke.

Lysetaker

De eldste lysetakene i kirkene er gjerne i messing eller tinn. Lysetaker i sølv er slik som dåpskannene, relativt nyere arbeider gjerne fra de siste to hundre årene. Disse har ikke så mye overflatedekor som kan slites ned, men skadene kan oppstå i sammenføyninger mellom de enkelte leddene.

Dåpskanner

Det finnes få veldig gamle dåpskanner her i landet. Mange som er i bruk i dag er laget på 18- og 1900-tallet. Disse kan være i sølv eller plett og er gjerne maskinelt fremstilt. Eventuelle skader på disse er stort sett de samme som sees på gamle vinkanner.

Foto: Dyldland Foto

Lysetake fra Thune, Oslo, 1966.
Flekkefjord kirke.

Reparasjon av kirkesølv

Gullsmedforretning med liten eller ingen faglig bakgrunn:

Her skal det bare gis råd for puss av gjenstandene. Se rettleiding i dette heftet. Ut over dette må det henvises til fagutdannet gullsmed eller til Riksantikvaren.

Fagutdannet gullsmed:

Enhver reparasjon eller utbedring av kirkesølv må vurderes nøye og foretas med stor forsiktighet. Tinnloddning må ikke gjøres. Gammel forgylling må ikke fjernes eller erstattes med elektrolytisk forgylling. **Det må aldri lages skjenketut på en alterkalk.**

Bulker kan rettes ut på nyere arbeider om man har riktig utstyr. Videre kan man fylle i ny gips og skifte filt ved behov. Ved større reparasjoner eller endringer på et kirkesølvarbeid skal Riksantikvaren kontaktes. Se lovreglene for kirkesølv under.

Lovregler for kirkesølv

Særlige regler gjelder for kirkesølv som er laget før 1537. Disse gjenstandene er vernet av kulturminnelovens § 13, og enhver form for konservering, restaurering eller reparasjon kan bare gjøres etter anvisning fra Riksantikvaren. Enhver skade på en slik gjenstand skal rapporteres til Riksantikvaren som vil bestemme eventuelle tiltak. Enkelte alterkalker og flere omarbeidete alterkalker som kan ha en gammel stett vil berøres av dette.

I forskriftene anbefales det videre at før eventuelle reparasjoner eller utbedringer foretas på kirkesølv som er yngre enn 1537 bør også Riksantikvaren kontaktes. Riksantikvaren vil kunne bistå med råd og veiledning for å sikre at kirkens inventar og kirkekunst ikke blir forringet.

Ifølge Kirkelovens § 18 skal menighetsrådet føre fortegnelse over inventar og utstyr i sognets kirker, og anskaffelse og avhendelse av inventar i kirkene skal godkjennes av biskopen. Rundskriv T-3/2000, basert på samme lov, pålegger menighetsrådet å sende fortegnelsene over inventar og utstyr i listeførte kirker og kirker fra før 1850 til Riksantikvaren og biskopen. Ved å registrere inventaret i Kirkebyggdatabasen vil denne bestemmelsen innfris. Det tilrådes alle kirker, også ikke listeførte kirker, å ta del i denne registreringen. Det er mye verdifullt og viktig kirkesølv også i ikke listeførte kirker.

Sikker oppbevaring av kirkesølvet

For å sikre mot tyveri bør alt kirkesølv oppbevares i et eget låst skap når det ikke er i bruk. Det selvfølgelig viktig at nøklene oppbevares på trygge steder fjernt fra skapet. Skapet bør være brannsikret, og klassifisert for det omfang av verdi det inneholder.

En nøyaktig registrering av kirkens verdigjenstander er viktig om noe går tapt i brann og øker muligheten for oppsporing av gjenstander etter tyveri.

Registrering av kirkesølv

I løpet av det siste hundreåret er en del av kirkesølv i Norge blitt registrert. Dette er likevel spredte opptegetninger, og en fullstendig oversikt eksisterer ikke. En slik registrering vil være til hjelp for kartlegging av gullsmedkunsten som en viktig del av vår kulturhistorie. En nøyaktig opptegetning vil også være av stor betydning for den enkelte kirke etter eventuelt tap gjennom tyveri og brann.

KA, Kirkelig arbeids- og interesseorganisasjon, har på oppdrag fra Kultur- og kirke departementet utarbeidet en kirkebyggdatabase, som både skal være en nasjonal informasjonsdatabase og et forvaltningsverktøy for kirkeeierne lokalt. Databasen har en egen modul for registrering av kirkeinventar, deriblant kirkesølv. Ved å registrere kirkesølv i databasen innfris registreringsplikten i Kirkeloven § 8.3. Det er viktig at hver enkelt gjenstand blir registrert, det gjelder også gjenstander som ikke er i bruk eller som kan være plassert andre steder (oppgi i så fall hvor de er plassert). Generelt er det slik at det er bedre å ta med de gjenstandene man er usikre på om er av verdi enn å la være.

Registreringsskjemaet er bygget opp etter en internasjonal standard for registrering av kulturminner. For hver gjenstand skal det registreres: Gjenstandstype, materiale og teknikk, mål, inskripsjoner og merking, særtrekk, tittel, motiv, datering og produsent. I tillegg skal det vedlegges gode og beskrivende foto av gjenstandene. For sølvarbeider er det spesielt viktig at alle stemplene blir registrert og fotografert. Les mer om dette på: www.kirkebyggdatabasen.no

Hvor kan man henvende seg

Ved spørsmål vedrørende kirkesølv kan kirker og gullsmeder kontakte

Riksantikvaren, Oslo

Dronningens gate 13, Oslo

Postadresse: Postboks 8196 Dep., 0034 Oslo

Telefon: 22 94 04 00

E-mail: postmottak@ra.no

KA Kirkelig arbeidsgiver- og interesseorganisasjon, Oslo.

Rådhusgaten 1-3, Oslo

Postadresse: Postboks 1034 Sentrum, 0104 Oslo

Telefon: 23 08 14 00

E-mail: ka@ka.no

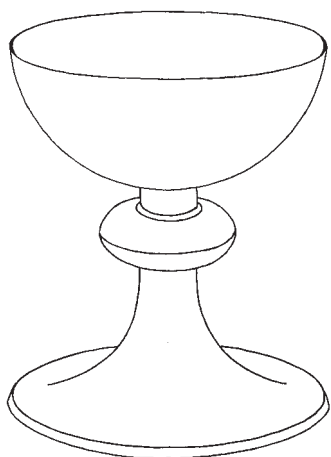
Stilhistorie

DE ELDSTE ARBEIDENE 1000 - 1150

Alterkalkens form har trolig sitt utgangspunkt i drikkebegre, og slike begre kan også ha vært en del av vikingtidens rike gullsmedkunst. Til Norge kom nok de tidligste alterkalkene med engelske geistlige som vikingkongene omkring år 1000 satte inn for å kristne folket. Med disse som mal, og i tradisjon fra egne begerformer ble de tidligste alterkalkene laget. Dekorasjonsstilen på våre tidligste kalker må ha vært en avansert og stilisert ornamentikk som blandet elementer fra dyre- og planteriket slik vi finner i annen dekorativ kunst fra denne tiden.

I den tidligste kristne tiden i landet ble det laget sakrale praktarbeider knyttet til helgendyrkelsen, og hellig Olavs skrin var et hovedarbeide i denne periodens gullsmedkunst. Av kirkearbeider fra denne tiden finnes bare bevart mindre arbeider som kors og relikviegjemmer.

ROMANSK CA 1150 - 1200

Den romanske arkitekturens karakteristiske trekk slik som runde buer og tunge, solide former sees også i periodens alterkalker, slik vi kjenner dem fra vår kulturkrets. Kalkens fot er bred og rund, nodus er nesten kuleformet og cupa er vid og rundet. I dekoren sees fremdeles den nordiske dyreornamentikken, men nå iblandet klassiske og bysantinsk trekk. Figurer, plantemotiver og arkitekturelementer er kommet til.

Fra denne tiden er det kjent flere gullsmednavn i Norge. I opptegnelser går det frem at det ble laget praktarbeider for kirken slik som relikvieskrin og også flotte alterkalker, og disse kunne være rikt dekorert med emalje og edelstener. Dessverre er også disse tapt i dag.

GOTISK CA. 1200 - 1550

Dette er en lang stilperiode, og alterkalkene gjennomgår en utvikling påvirket av tidens ønske om mykere linjer og en dekor som følger naturlige former fra bladverk og ranker. Tidens arkitektur kjennetegnes med spissbuen. Inspirasjonen har kommet til Norge først fra England som tidligere, men så mer fra Frankrike. Hanseatene i Bergen får etter hvert også stor betydning for gullsmedkunsten i landet i denne perioden. Dette er en tid for store kirkebygg og innvandrende håndverkere får stor betydning for stilens spredning hos oss. Også nå blir det laget flotte arbeider knyttet til kirkene og flere helgenskrin er bevart med en dekor der menneskefiguren i tråd med tidens ønsker er gitt mer naturlige former.

Allerede fra 1200-tallet, altså fra den tidlige gotiske stilperioden, er det bevart flere alterkalker som er laget i Norge. Disse går ut fra en romanske type, men oppbygningen er nå mer elegant enn tidligere. Nytt er nå at kalkene har fått en ordentlig stett-del mellom fot og nodus og mellom nodus og cupa. Nodus i seg selv er mer flattrykket. Fremdeles er cupaen bolleformet som på de romanske kalkene. På foten har disse kalkene gjerne en egen markert bladdekor, og de har knuteliknende rifler på nodus. Typen med rund fot holder seg lenge, men blir etter hvert strukket til en høyere og lettere form. En ny type kalk der foten og stetten er kantet opptrer første gang på 1400-tallet, og ble vanlig i det neste hundreåret, gjerne i kombinasjon med den gamle typen.

Mest vanlig blir likevel etter hvert en type der foten har tungeavslutning i seks eller åtte buer, og der nodus er enda mer flattrykket enn tidligere og formet i et slags ruteverk, gjerne med «rotuli» eller romber, som stikker ut. Foten har også en kant med ruteverk over en fotplate. På oversiden kan foten også være dekorert med støpte figurer, oftest en enkelt krusifiks. Høy- og sengotikkens cupa er mindre og mer traktformet enn de tidligere. Det er denne kalk-typen som skulle gi utgangspunkt for utviklingen av alterkalken i lang tid fremover.

RENESSANSE CA. 1550 - 1650

Kirkesølvet er i sin form veldig tradisjonsbundet og stilovergangene kan være utydelige. Slik romanske trekk gjenfinnes i de gotiske kalkene, og det viser at de gotiske stiltrekkene blir beholdt lenge også over i renessansen. Stilen som har sin opprinnelse i Italia kom til oss fra Holland og Tyskland. Ro og harmoni bygget på klassiske prinsipper er stilens overordnede mål. Tidens alterkalker kunne fremdeles ha en kantet fot, men oftere er den tunget og med en dekorert ytterkant. Inntrykket vil være lettere enn tidligere fordi stetten nå vil være høyere og slankere. Leddene på hver side av nodus vil være strukket og foten kanskje mindre. Nodus er noe smalere enn før og har gjerne bevart rombeformede rotuli som stikker ut.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Alterkalk, utstemplet, ca. 1520.
Hospitalskirken, Trondheim.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Alterkalk og disk av Albret Lampe,
Trondheim, ca. 1600. Orkdal kirke.

Dekoren på gullsmedarbeider fra renessansen er ofte gravert og preges av symmetri der bånd og ranker med frukt og blad er lagt i mønster. Alterkalkene er lite dekorert, men gitt border ved fotkanten og på begge sider av nodus.

Med reformasjonen blir antallet gjenstander redusert i det kirkelige utstyret, og med nye ritualer måtte også alterkalkens beger, cupaen, gjøres rundere og større. De gamle kalkene ble gjort om og gitt nye cupaer fra nå av. Fra tidlig 1600-tall sees de første mestermerkene på norske alterkalker. Og det er også nå stadig oftere inskripsjoner på fot eller cupa som sier noe om giveren av arbeidet og året det ble laget.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Alterkalk, disk og obalteske av Søren Joensen, 1687. Klæbu kirke.

BAROKK 1650 - 1720

Med barokken kom igjen mykere former og en ny dekorglede. Gravert blomsterornamentikk og senere drevet dekor av blomster og blad er karakteristisk. Hos oss er det nå akantusranken blir så fremtredende i dekorativ kunst. Også denne stilretningen hadde sitt opphav i Italia, og den kom hit fra Tyskland, gjerne via Danmark gjennom mønsterblad og svennenes vandringer. Alterkalkene har lite av stilartens dekorative overflod, men får rundere former og er nå litt lavere enn før. Foten kan gjerne være rund, men oftere sees likevel typen med en fot som har buet eller tunget ytterkant. Det som skiller denne foten fra tidligere er at den nå er løftet opp fra fotplaten og danner høye, myke svinger. Innsvingene føres opp stetten som blir fire- eller sekskantet. Nodus er nå mer flattrykket og tunge-motivet går ofte igjen som en enkel dekor. Den gotiske nodus med romber blir også brukt, men i en enkel form. Cupa kan være forgyldt innvendig og kan ofte ha inskripsjoner som forteller om givere eller om kirken. Noen har også våpenskjold inngravert.

I denne perioden ble mange av våre oblatesker laget. Eskene kan ha avansert, gravert dekor eller også drevet akantus og følger altså tettere tidens dekorative mønster. Det er nå flere kirker får sognebudskalker, små og ofte enkle kalker som var ment at presten kunne frakte med seg.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Alterkalk og disk av Ulrik Olsøn Frichstad, Arendal, ca. 1750. Tidl. Arendal kirke.

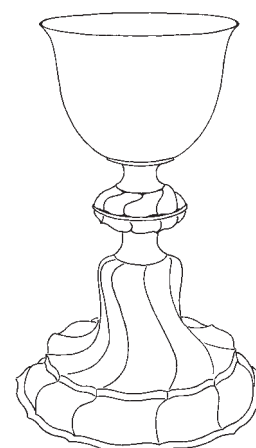
REGENCE 1720 - 1755

Som en reaksjon på den noe overdådige barokke stilen oppstår i Frankrike og England en ny stil der klarhet og rene linjer blir fremtredende. I gullsmedkunsten får vi arbeider med knekkede glatte flater og en dekor med karakteristisk gravert ornamentikk med knekkede bånd.

I alterkalken kan dette spores i stettens glatte felt med markerte horisontale bånd. Foten er gjerne den samme som i barokken, men noe strammere. Nodus er også fastere og har enkel dekor der knekkene går igjen, eller den har horisontale rifler. Cupa kan være lavere enn før og har nå sjeldnere inngraveringer.

ROKOKKO 1755 - 1780

I rokokkoen blir linjene igjen myke og stilen gjenkjennes ved at regencens knekkede flater nå blir svunget og buet. Stilen preges av bevegelse og av en ny dekorglede der skjellformer, buer og blomster dominerer. Disse ideene oppsto også i Frankrike. En alterkalk fra denne perioden vil ha svungne knekk på stett og fot og på nodus. Cupa vil være klokkeformet. Dette var en stilart som ikke synes å ha passet til kirkesølv, og det er få eksempler på alterkalker der disse trekkene er brukt i Norge. Kalker fra denne perioden blir heller laget i tradisjonell form med trekk fra barokk og regence.

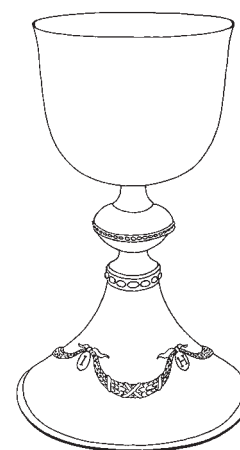

KLASSISISME 1790 - 1850

Gjenoppdagelsen av antikkens kultur i siste del av 1700-tallet er utgangspunktet for et markert stilsifte fra rokokkoen. Med forbilder i klassiske søyler, urner og ornamenter oppstår en ny stil i dekorativ kunst. Symmetri og orden er viktig i tingenes oppbygning. I gullsmedkunsten får vi arbeider med glatte flater med markerte overganger og dekorasjoner basert på funn fra antikken. Stilen kan deles i tre faser:

Louiseize

Dette er en tidlig form som har sitt utgangspunkt i Frankrike. Formene er fremdeles myke med et snev av rokokko i seg, men nå er flatene glatte. Karakteristisk dekor har forbilder fra antikk romersk kunst og består av drevet eller graverte guirlander, sløyfer og medaljonger. Overganger er ofte markert med perlerader.

Empire

Etter hvert blir formen strammere og tørrere, og dekoren blir spinklere enn før. Arven fra antikkens Hellas er mer fremtredende. Radiær rifling er et trekk som kommer tilbake. Smale border som markere overganger er sammen med gravert eller prikket bladdekor ofte eneste utsmykning.

Sen-empire

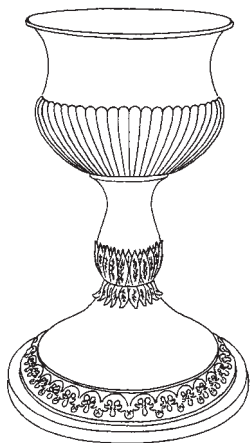
Dette er siste fase i den rene klassisismen. De klassiske forbildene kan fremdeles spores, men nå mykes igjen formene opp og dekor og utstyr blir mer prangene enn før. Arbeidene er rundere og de horisontale riflene eller buklene sees oftere og nå større enn før. Løse dekorative elementer, slik som blad, masker og bånd er ofte loddet på.

Den klassisistiske stilen kunne lett overføres til alterkalker og annet kirkesølv. Den tydelige oppbygningen som tradisjonelt hadde fulgt kalken ble bekreftet i tidens arbeider der man betonet de enkelt ledd gjennom horisontale bånd. Dekoren følger den rådende stilmoten. Slik vil tidlige kalker ha festonger, guirlander og medaljonger, senere kanskje stramme border og til sist markerte bladornamenter gjerne på mørk bunn og påloddete enkeltdelel.

Foto: Kjell Brustad, Norsk Sølv.

Soknebudsett av Thomas Christensen, Kristiansand, 1823. Vestre Moland kirke.

HISTORISME 1850-1940

Trekk fra tidligere tiders stilarter blir nå tatt opp og perioden omfatter nygotikk og nyrenessanse, nyrokoko og nybarokk. Inspirasjon fra Østens kulturer blir også viktige. Ut fra tidens sterke nasjonalfølelse får vi i Norge i tillegg en egen retning preget av arven fra vikingtiden, nemlig dragestilen.

Innenfor samme tidsepoke blir stiltrekkene brukt om hverandre og også ofte blandet. For sølvarbeidene vil dette innebære at i form og dekor velges karakteristiske trekk fra tidligere stilarter, men ofte vil gjenstandstypen bestemme det dekorative uttrykket som blir brukt. Alterkalkens utsmykning kan likevel variere, men formen vil være relativt høy og slank.

NYERE TID 1900-tallet

Nye, moderne produksjonsmetoder blir fra andre halvdel av 1800-tallet også tatt i bruk i fremstilling av sølvarbeider. Her i landet får vi etterhvert flere store verksteder som forsyner de nye forretningene med sølvvarer. Det blir også importert stadig mer maskinlagde deler og også ferdige arbeider. Kirkesølvet blir utvidet til oftere også å omfatte lysestaker, alterkors og kanner og vaser.

Art Nouveau

Også i denne moderne tid holder man lenge fast på tradisjonelle former, og nybarokken er veldig populær helt frem til andre verdenskrig. Parallellt kommer likevel en reaksjon og nyskapning omkring 1900 gjennom art nouveaustilen som kjennetegnes i gullsmedkunsten ved organiske, langstrakte former med dyre og planteornamentikk. Stilen knyttes også til den noe eldre dragestilen.

Funksjonalisme

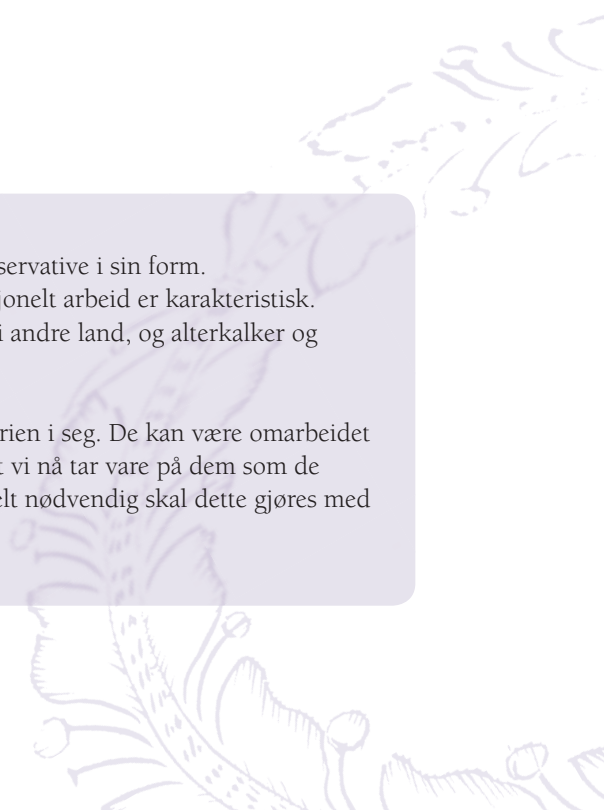
Omkring 1930-årene vises likevel et klart brudd med tidligere stiler. Det er den moderne, industrielle tid som skal tale og form og uttrykk søkes ut fra gjenstandens funksjon. Dekoren blir nå veldig begrenset. Sølvarbeidene er ofte gitt en klar form med blanke, glatte flater. Kirkesølvet vil lett tilpasses dette nye formspråket og alterkalker, lysestaker og kors kjennetegnes med enkel og ren utforming uten større utsmykning.

Frem til vår egen tid har funksjonalismens idealer i stor grad preget norsk sølv, og da også kirkesølvet. Parallellt har likevel individuelle formgivere og gullsmeder vist egen fri glede i enkelte arbeider kanskje som en reaksjon mot denne stramme formen.

Arkivfoto Gullsmedkunst

Kalk av gullsmed Bjørn Borrmann, Fjellhamar kirke i 1990.

Slik som vist på de forrige sidene er altså alterkalkene i Norge ofte konservative i sin form. Stilovergangene kom sent til syne i kirkesølv, og ønsket om en tradisjonelt arbeid er karakteristisk. Hos oss mangler også de store og overdådige gjenstandene som finnes i andre land, og alterkalker og oblatesker er nesten uten unntak nøkterne i størrelse og utforming.

Alterkalkene vi finner i kirkene rundt om i landet idag bærer ofte historien i seg. De kan være omarbeidet og reparert flere ganger ut fra tidens kunnskaper og stil. Det er viktig at vi nå tar vare på dem som de kulturskattene de er og behandler dem varsomt. Der reparasjoner er helt nødvendig skal dette gjøres med vår tids beste fagkunnskap.

Hvor kan man henvende seg

Ved spørsmål vedrørende kirkesølv kan kirker og gullsmeder kontakte

Riksantikvaren, Oslo

Dronningens gate 13, Oslo
Postadresse: Postboks 8196 Dep., 0034 Oslo
Telefon: 22 94 04 00
E-mail: riksantikvaren@ra.no

KA Kirkelig arbeidsgiver- og interesseorganisasjon, Oslo.

Rådhusgaten 1-3, 0151 Oslo
Postadresse: Postboks 1034 Sentrum, 0104 Oslo
Telefon: 23 08 14 00
E-mail: ka@ka.no

Utgivere: KA Kirkelig arbeidsgiver- og interesseorganisasjon (KA)
Norges Gullsmedforbund (NGF)
Riksantikvaren (RA)

kirkebygg.no

KA Kirkelig arbeidsgiver-
og interesseorganisasjon

